

Turanyň legendar patyşasy: Alp Är Töñňe (Afrasyýap)

Category: Kitapcy,Sözler,Taryhy şahslar

написано kitapcy | 23 января, 2025

Turanyň legendar patyşasy: Alp Är Töñňe (Afrasyýap) TARİHTEKİ
EFSANEVİ TURAN PADİŞAHI ALP ER TUNGA

Eski Farsça (Avesta Dili) metinlerde “Arjasp”, “Frangrasyan”, Orta Farsça’da (Pehlevi Dili) “Fasyav”, “Fasiyak” ve “Frangrasyak”, Arapça kaynaklardan Taberi’de “Fasiyab” ve “Fasyat”, Mes’udi ve Biruni’de “Ferasiyab”, Sealibi’de ve İran milli destanı Şehname’de “Efrasiyab” veya “Afrasiyab”[1] olarak geçen Alp Er Tonga, Türk hükümdar soyunun atası kabul edilmiş ve bütün Türk halklarının tarihi destanlarında kahramanlığın sembolü olmuş bir karakterdir.

Alp Er Tonga ile ilgili ilk yazılı belge Avesta’da geçmekte olup, söz konusu eserde Alp Er Tonga hilekâr ve kötü insan tipini temsil ettiği gibi İran ırkının da baş düşmanı olarak gösterilir. Biz bunu Avesta’daki şu cümlelerden açıkça görebiliyoruz: “Akıl ferasetli Goştasıp Fars denilen yerde nehir kıyısına geldi ve burada yüz at, bin inek ve onbin koyunu Su Tanrısına kurban ederken, şu dileklerde bulundu: Ey yüce ve merhametli Su Tanrısı!... kötülükte doruğuna çıkan büyük düşman Peşeng ile Arjasp’ı yenmeme yardım et!...”[2] Bundan başka yine Avesta’nın diğer bir bölümünde İranlıların milli kahramanı Zav’m (Zerir) de aynı şekilde Su Tanrısına hitap ettiği ve Alp Er Tonga için “Yalancı Arjasp” dediği anlaşıyor.[3] Avesta’da “Arjasp” şeklinde geçen karakterin Alp Er Tonga olduğunu Ali Şir Nevaî’nin Tarih-i Müluk-i Acem (İran Padişahlarının Tarihi) adlı eserindeki şu ifadelerden açıkça görebiliyoruz: “Arjasp Binni Efrasiyabkim, Türk Padişahi erdi”[4].

İran milli tarihinin önemli bir kısmını işgal eden Efrasiyab efsaneleri, Turan bozkırlarındaki halklar tarafından İran’a karşı girişilen saldırılarla ilgi kurularak birçok rivayetle

birleştirilmiştir. Nitekim bu hikâyelerin çoğu, birkaç hükümdar döneminde kuzeydoğudan yapılan hücumlarla ilgili görülmektedir. Sâsânfler döneminde doğudan gelen saldırılar, Türkistan'daki saldırıların hatırasını güçlendirip onların canlandırılmasına yaradı. Bu yüzden İran kaynaklarındaki Efrasiyab hikâyeleri, sadece bir kısım tarihçilerin iddia ettiği gibi Saka kabilelerinden bir bölümünün değil aynı zamanda Hunlar, Eftalitler (Ak Hunlar) ve Göktürkler gibi Türk kabilelerinin saldırılarını da yansıtmaktadır.

İran kaynaklarında yer alan Efrasiyab hikâyelerindeki birbirini takip eden olaylar, İslami döneme ait kaynaklardan Şehnâme'de teferruatlı bir şekilde anlatılır. Şehnâme'ye göre Efrasiyab'ın İran'a ilk saldırısı Minûçih'r'in oğlu Nodar dönemine rastlar. Efrasiyab'ın babası Peşeng Minûçih'r'in ölmesiyle İran'ın zayıfladığını düşünerek oğlunu İran'a saldırtır. Nodar öldürülür ve Efrasiyab 12 yıl İran'a hakim olur. Daha sonra Efrasiyab'ın Agriras'ı öldürmesi üzerine Zâl Agriras'ın intikamını almak üzere harekete geçer ve Efrasiyab'ı yenebilmek için Minûçih'r'in torunu Zav'ı ordunun başına getirir. Sonuçta Efrasiyab yenilir. Zav büyük ganimetlerle İran'a döner. Daha sonra Zav'ın ölmesi üzerine Turanlıların hükümdarı Peşeng, oğlu Efrasiyab'ı İran'ı alması için tekrar gönderir. İhtiyarlamış olduğundan Efrasiyab'a karşı koyamayacağını düşünen Zâl, oğlu Rüstem'i ordunun başına getirir. Rüstem, Efrasiyab'a karşı giriştiği savaşta galip çıkar. Sonuçta Efrasiyab'ın babası Peşeng ile Zâl barış antlaşması yapar. Antlaşmaya göre Amu Derya tekrar Turan ile İran'ın sınırı kabul edilir. Bu olay yine Şehnâme'de Efrasiyab'ın ağzıyla şöyle anlatılmaktadır: "Çin'den Amu Deryasına kadar olan topraklar benim hâkimiyetim altındadır. Amu Deryası sınırındaki Soğdlar benim orduma tabidirler... Turan ile İran'ın düşmanlığı aslında Selm ile Tur'dan başlamıştır..."[5] Müslüman bir müellif olan Firdevsî'nin, İran'a rakip olan Turanlıları Türklerle aynı görmesi ve Efrasiyab'ı da onların hükümdarı olarak kabul etmesi, Türklerin İslami dönemdeki Maverâünnehir akınları karşısında İran milliyetçilerinin olumsuz etkileri altında kalmış

olmasının sonucudur. Biz bunu Karahanlılar döneminde Müslüman Türk müellifler tarafından kaleme alınan eserlerde Efrasiyab'ın Alp Er Tonga olarak kabul edilip, Şehnâme'nin aksine ona birçok hikmetli sözler ve öğütler atfedildiğinden anlıyoruz.

Şehnâme'den başka Arap ve Fars kaynaklarında Efrasiyab ve ataları, isimlerin söylenişindeki bazı farklılıklar hariç Şehnâme'ye benzer bir şekilde anlatılır. Ancak X. yüzyıl Arap tarihçisi Mesudî Türklerden ve Türk hakanlarından bahsederken Türk topluluklarının Çin ile Horasan arasında oturduklarını, buralarda birçok şehirler kurduklarını anlatır. Ayrıca Efrasiyab'ın buralardaki Türklerin hükümdarı ve hakanlar hakanı olduğunu, Türk ülkelerinin hâkimi bulunduğunu, diğer hanların ona bağlı olduğunu belirtir. İran'a hükmeden Efrasiyab'ın da bu hanlara mensup olduğunu söyler.[6]

Yazılı Türk kaynakları içinde Alp Er Tonga ile ilgili bilinen en eski kayıda Orhun Abidelerinde rastlamaktayız. Yani Tongradan bir boyun, yiğit on eri Tongra Tigin mateminde çevirip öldürüldüğünden bahsedilmektedir.[7] Biz burada Alp Er Tonga'nın, VIII. Yüzyılda Göktürkler tarafından yuğunun yapıldığını görebilmekteyiz[8].

XI. yüzyılın ikinci yarısında Kaşgarlı Mahmud ile Yusuf Has Hâcib tarafından kaleme alınan Divanü Lügati't-Türk ile Kutadgu Bilig adlı eserlerden biz Alp Er Tonga ile ilgili hatıraların bu zamana kadar Türk milletinin hafızalarından silinmediğini ve Türkler arasında hükümdar olabilmek için Efrasiyab soyundan olma gerektiği inancının hiç yitirilmediğini görebilmekteyiz. Kaşgarlı Mahmud çeşitli kelimeleri izah ederken Alp Er Tonga ve onunla ilgili pek çok bilgi verir. Mesela Kaşgarlı Mahmud "Tarım" kelimesinin manasını açıklarken, bu kelimenin tekinlere ve Efrasiyab soyundan gelen hatunlar ile onların büyük küçük çocukları için kullanıldığını bunların dışında ne kadar ünlü ve büyük olursa olsun bu Hakanlı hanlarının soyu dışından olanlar için kullanılamayacağını belirtir.[9] Yine o, "Tigin" kelimesinin Efrasiyab oğullarından oluşan Hakanlı ailesi çocukları için kullanıldığını[10] belirterek bunun nasıl oluştuğunu anlatır.

Ayrıca “Han” kelimesinin Türklerin başbuğları için kullanıldığını, bütün Türk hanlarının Efrasiyab soyundan gelenler olduğunu, Efrasiyab için “Hakan” kelimesinin kullanıldığını ve bunun uzun bir hikâyesinin olduğunu[11] yazar. Kaşgarlı Mahmud’un çağdaşı Yusuf Has Hâcib de Karahanlı hükümdarı Tabgaç Buğra Han’a armağan olarak sunduğu Türk Siyasetnamesi diyebileceğimiz Kutadgu Bilig adlı eserinde dünya hükümdarları içinde en adaletli olanların Türk hükümdarları olduğunu ve onların içinde adı meşhur olanın Taciklerin (İranlıların) Efrasiyab dedikleri Alp Er Tonga olduğunu[12] kaydeder.

Yukarıda görüldüğü gibi Kaşgarlı Mahmud bütün Türk halklarının hükümdarlarının Efrasiyab soyundan geldiğini, Efrasiyab soyundan olmayanlara “Hakan” veya “Han” denilemeyeceğini söyler. Üstelik başta Karahanlılar olmak üzere Koçu (İdikut) Uygur Devleti ve Selçukluların hükümdarlarının kendilerinin Efrasiyab soyundan olduğunu iddia ettikleri yerli ve yabancı birinci el kaynaklardaki bilgilerden de anlaşılıyor.

Şimdi konuyla ilgili yerli ve yabancı kaynakların verdiği bilgilerin ışığında Karahanlılar, Koçu (İdikut) Uygur Devleti ve Selçukluların hükümdar ailesinin menşe ilişkilerini aydınlatmak suretiyle tarihteki efsanevi Turan padişahı Alp Er Tonga’nın kimi tarihçilerin iddia ettiği gibi belli bir Türk kabilesinin veya devletinin hükümdarı değil de birçok Türk halkının ortak kahramanlık simgesi haline dönüştüğünü açıklamaya çalışalım.

Bilindiği gibi Karahanlılar kendilerine, efsanevi Turan Padişahı Efrasiyab’a nispetle “Âl-i Efrasiyab” diye ad veriyorlardı. Hâlbuki Efrasiyab ismi Türkçe bir isim değildi. Barthold’a göre Karahanlıların bu ismi almasının sebebi, onların İran dâstanî tesiri altına girmiş olduklarından idi.[13] Oysa, Kaşgarlı Mahmud’un eserinde yer alan Türkçe şarkılardan[14] Efrâsiyab’ın, yukarıda belirtildiği gibi Türklerin meşhur kahramanı Alp Er Tonga olduğu anlaşılmaktadır. İranlıların Efrasiyab hakkındaki rivayetleri bugünkü Doğu Türkistan’ın değişik yerlerine nispet ediliyordu. Kaşgarlı Mahmud’a göre ise, Efrasiyab’ın baş şehri Kaşgar

şehri idi. Bugünkü Doğu Türkistan'daki Maralbaş şehrinden ibaret olan eski Barçuk şehrinin kuruluşu da Efrasiyab'a nispet ediliyordu. Efrasiyab, İranlı Buht Nasr'ın oğlu Betzen'i bu şehre haps etmişti.[15] Yine Barthold'a göre, "Firdevsî ve onun öncüsü olan Samaniler devri ileri gelenlerinden Dakikî kendilerinin efsanevi Turânlılar hakkındaki hikâyelerine çağdaş Türklerin hayatındaki özellikleri katmışlardır ve bu pek tabiidir" [16]

Kaşgarlı Mahmud'un, Efrasiyab ile ilgili olarak verdiği bilgilerin içinde şu bilgiler konuyu aydınlatmak açısından çok büyük önem taşımaktadır: "Barsgan, Efrasiyab'ın oğlunun adıdır. Barsgan şehrini bu inşa etmiştir. Bu şehir Mahmud'un babasının şehridir. Bazıları şöyle söylerler: Uygur Hakanının Barsgan adında bir at bakıcısı varmış. Havası güzel olduğu için atları burada yetiştirirmiş. Sonra Barsgan adı buraya ad olarak verilmiş." [17] Buradan Karahanlıların hükümdar ailesi ile Koçu'daki Uygur hükümdar ailesinin aynı kökten olduğu açıkça görülmektedir. Koçu (İdikut) Uygur Devleti devrinde yaşayan meşhur şair Ki-Ki Kursa İçku (Budist Uygur şairi) tarafından kaleme alman ve 1334'te dikilmiş olan "Koçu (İdikut) Uygur Kağanlığı Töhpe Yazıtı"ndaki (Bu yazıt hâlen Çin'in Kan-su eyaletine bağlı Wu-wei İli müzesinde saklanmaktadır) bilgilere göre, devletin kurucusu Böğü Kağan olup O da, Fars efsanelerindeki Efrasiyab'ın ta kendisi idi.[18] Moğollar ve İlhanlılar döneminde yetişmiş olan ve önemli görevlerde bulunan Fars tarihçisi Cüveynî de eserinde Uygurlardan bahsederken onların Karakurum Dağından çıkan Orhun Nehri sahilinde yaşayan iki Uygur kavminin kalabalık olunca diğer kavimler gibi kendi aralarından bir yönetici seçerek onun arkasından ta Koçu (İdikut) Uygur devletinin kurucusu Buku Han Ortaya çıkıncaya kadar beşyüz yıl halkı idare ettiğini, halkın inancına göre Buku Han'ın Efrasiyab'ın ta kendisi olduğunu kaydeder.[19] Bu bilgilerden Koçu (İdikut)'daki Budist Uygur hükümdarlarının tıpkı Karahanlıların hükümdarları gibi Efrasîyâb neslinden geldiği açıkça ortaya çıkmaktadır.

İslâm coğrafyacılarından Mesudf ise M.S. VII. yüzyıl başındaki

Kök Türk hükümdarını Efrasiyâb neslinden saymaktadır.[20] Karahanlılarla Koçu (İdikut) Uygurlarının hükümdar ailelerinde ortak olarak gördüğümüz Efrasiyâb hakkındaki rivayetle ilgili olarak Japon Türkologlarından Abi Takio, Mesudî'nin; "Söylenenlere göre Karlukların büyükleri, kendilerinin bütün Türk kabilelerine hükümdarlık eden Kağanların neslinden geldiklerini iddia ediyorlarmış. Hükümdar çevresinden olan bu kağanların içinde Efrasiyâb ile Batı Kök Türklerin hükümdar soyu olan Chânehler (F.Grenard burada geçen Chânehler'in Batı Kök Türklerin hükümdar soyu olan Aşinalar olduğunu iddia etmektedir) bulunuyormuş" demektedir, O. Pritsak'ın da bu görüşlerden yola çıkarak Islâm coğrafyacılarının eserlerinde geçmekte olan, "Châneh," "Chinga," "Zinga" "Singa" ve "China" kelimelerinin hepsinin "Böri" (Kurt) anlamını verdiğini, dolayısıyla Karluklar tarafından kurulan Karahanlı Devleti hükümdarlarının Efrasiyâb neslinden geldiğinde ısrar etmekte olduğunu[21] ortaya koyduktan sonra şu kanaate varmaktadır: "Burada Mesudî'nin verdiği bilgilere bakıldığında O. Pritsak'ın iddiasının mümkün olabileceği anlaşılabılır. Ancak Karlukların Batı Göktürklerinden veyahut Türkişlerin elinden bu toprakların hakimiyetini aldıklarında (766) orada yaşayan halkların ataları hakkındaki rivayetlerine de sahip çıkmış olabileceği düşünülebilir. Karlukların ve bazı Türk kabilelerinin Tibetlilerle iş birliği yaparak bağlı bulundukları Orhun'daki Uygur Kağanlığına isyan ettiğinde, o döneme ait yazıtlardan anlaşıldığı gibi, Uygur Kağanlığı tarafından hâkimiyet altına alınarak tekrar Dokuz Oğuz üstünlüğü sağlandığında, onların da (Dokuz Oğuzlar / Uygurlar) tıpkı Batı Göktürkleri veya Karluklar gibi, buradaki yerli Türk halklarının ataları ile ilgili rivayete yani Efrasiyâb rivayetine sahip çıkmaları gayet tabiidir. Dolayısıyla Balasagunla Kaşgar'ı merkez yapan Karahanlıların hükümdar ailesi ile Beşbalık ve Koçu (Turfan)'yu merkez yapan Koçu (idikut) Uygur Devletinin hükümdar ailesinin aynı şekilde menşeyini Efrasiyâb'a bağlaması mümkündür. Ancak, Karlukları Karahanlıların kurucusu olarak gösterip, onları Efrasiyâb nesliyle ilişkilendirmek, birçok bilim adamının kabul etmediği

ve pek de bilimsel olmayan bir yaklaşımdır.[22]

Z.V.Togan, Alp Er Tonga'nın izlerini bilhassa milâddan önceki bin yılda aramak ile beraber onun destanının milâd sıralarında yaygın olması ihtimâlini de vârid sayıyordu.[23] Bunun sebebi, Alp Er Tonga hakkındaki rivayetlerde, Budizm tesirlerinin de bulunması keyfiyeti idi. Budizm'in Türkistan da ne zamandan itibaren yayıldığı tartışmalı bir konudur. Budizm'in Türkistan da en geç M.Ö. II-III. yüzyıllarda yani Büyük Hun Devleti döneminden itibaren yayılmaya başladığı bilinmektedir.[24] Kültür ve sanat târihi vesikaları, Budist kültürünün Türklere, hem Kuşan, hem Çin merkezlerinden geldiğine işâret etmektedirler. Mevzû ile âlâkalı zaviyeden bakılacak olursa, Tonga Ongunu ve unvanının, tedricen, Budizm tesirleri ile, Burkan Ongunu olan Arslan şekline girmesi, Buhara ilinde nispeten erken yer almıştır. Göktürk soyuna mensûb ilk Buhâra hükümdarı Türk Kağanı Kara Çor'un oğlu "İl-Arslan" unvanını taşıyordu. VI. yüzyılda Taspar Kağan'ın da Budizm'i benimseyerek Arslan unvanını taşıdığı ileri sürülmektedir.[25] Arslan veya kaplan postu giymiş şahısların tasvirini IX.-XIV. yüzyıllar arasında Türk Budizminin merkezi olan Koçu (İdikut) Uygur Devleti çevresinde de görüyoruz. Turfan'da bulunan Koçu (İdikut) Uygur devleti dönemine ait Tonga veya Arslan postu giymiş tasvirlerden birinin portre mahiyetinde, İkincisinin alp veçheli olduğu görülmektedir. Ayrıca, 1913-1914 yıllarında Turfan'da bulunan Koçu (İdikut) Uygur Devleti dönemine ait Eski Uygurca Çaştanı İlig Beg (Bu eser şimdi Berlin Müzesinde muhafaza edilmektedir) adlı eserde: "Tongalar Beyi gibi yay gerip, bütün düşmanları... (yendi)... Bu kimseyi nasıl yenebilirsiniz? Ben, yağız yer yüzüne hâkim, çok cesûr, bilgili, Çaştanı İlig Beyim"[26] cümlesine rastlanmaktadır. Buradan anlaşılabacağı üzere "Tonga" kelimesi Koçu (İdikut) Uygur hükümdarları tarafından kahramanlık sıfatı olarak yaygın bir şekilde kullanılmıştır. İlk Müslüman Türk Kağanı sıfatını taşıyan Satuk Buğra Karahan'ın büyük oğlunun isminin de Tonga İlig[27] (Musa) olduğuna ve buna benzer birçok örneğe bakıldığında soydaş olan iki devletin hükümdarlarının aynı menşeden olduğu şüphe götürmez. İslâm kaynakları,

Karahanlıların, Koçu (İdikut) Uygur Devletinin ve Selçuklu Hânedanlarının Efrasiyab’a mensup olduklarını ifade ederlerken bu münasebetle, onu tarihi ve millî ananeye uygun olarak, Oğuzhan ile birleştirmişlerdir.[28] Türklerin Efrasiyâb’a Alp Er Tonga dedikleri rivâyeti bazı İslâm kaynaklarına “Tunga Alp” şekli ile geçmiştir. Orhun Kitabelerinde de Tunga Tekin adında birine mâtem yapıldığından yukarıda bahsedilmişti.

Ebu’l-Gâzi Bahadır Han, XVII. yüzyılda yazdığı Şecere-i Terâkime adlı eserinde Selçukluların padişahlığı ele geçirmelerini anlatırken onların tavrını şöyle belirtir:

“Selçuklular Türkmen olup, kardeşiz deyip ile ve halka faydası dokunmadı. Padişah olunca, Türkmen’in Kınık uruğundanız, dediler ve padişah olduktan sonra Efrasiyab’ın bir oğlu Keyhüsrev’den kaçıp, Türkmen’in Kınık uruğunun içine varıp onda büyüyüp kalmıştır. Onlar biz onun oğulları ve Efrasiyab’ın neslinden oluyoruz deyip, atalarını sayıp, 35 göbekte Efrasiyab’a erİştirdiler.”[29]

Ebu’l-Gazi Bahadır Han’ın eserindeki bu bilgiden de Kaşgarlı Mahrnud’un işaret ettiği gibi bütün Türk boylarında hükümdarlığın meşrutiyeti için Efrasiyab soyundan olması gerektiği inancının hâkim olduğu açıkça görülüyor.

Bütün bu bilgiler, İran kaynaklarındaki efsanevi Turan kahramanı Efrasiyab’ın, Türk halkları arasında tarihin eski dönemlerinden günümüze kadar yaşatılmakta olan Alp Er Tonga olduğu, onun zamanla belli bir Türk boyunun değil, aksine birçok Türk boylarının ortak kahramanlık simgesi haline dönüştüğünü gösteriyor. Bununla ilgili olarak Osman Turan şu neticeyi çıkarmaktadır: “Türk milletinin tarihi Uzak-Şark’tan Tuna boylarına ve Akdeniz kıyılarına kadar uzanıyor. Bu büyük milletin zengin mazisi tarih ve destanlardaki hatıraları ile yaşıyordu. Bu tarih, İslâm, Hristiyan ve Yahudi rivayetlerine göre, Nuh’un torunu olan cihan fatihi Oğuz Kağan destanı ile süslenmişti. Esasen, İran milli destanı Şehname de Türklere geniş bir yer vermiş, efsânevi Türk kahramanı Efrasiyab Ceyhun nehrini geçerek İran’ı istilâ etmiş ve bu ülkede uzun yıllar hüküm sürmüştür. Bu sebeptendir ki, Türkistan’da olduğu gibi İran’da ve Azerbaycan’da da bazı şehir ve kalelerin kuruluşu

ona isnad olunmuştur. Bu münasebetle Ortaçağ İslâm müellifleri Oğuz Kağan ile Afrasiyâb'ı birleştirmişlerdir. Nitekim Türk, İran ve Arap kaynakları Karahanlılar, Koçu (İdikut) Uygur Devleti ve hatta Selçuklular Devletinin hükümdarlarının Efrasiyab soyundan geldiklerine inandıklarını yazmışlardır.”[30]

Dr. Varis ABDURRAHMAN,
Gazi Üniversitesi. Fen-Edebiyat Fakültesi. Tarih Bölümü
Öğretim Görevlisi.

Kaynak: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi Cilt: 22 Sayı: 35
Yıl: 2005

Dipnotlar

İslam Ansklopedisi (Türkiye Diyanet Vakfı). C. 10, İstanbul, 1994. s.4'78.

Chang Hung-nien. Fars Edebiyatı Tarihi s. 12.

E. Süleyman,“Turan ile İran'ın Diyalogu”.Xinjiang Mediniyeti. 1998. Sayı I. s.40

Ali Şir Nevaî. Tarih-i Müluk-i Acem C. 14, s. 191-195.

Firdevsî. Şehnâme. (Çince Neşri-1991) s.362-363.

Mustafa Aksoy, “Destanlarda ve Tarihi Kaynaklarda Alp Er Tonga” Türkler (Yeni Türkiye Yayınlan) Ankara.2002. s. 562.

Muharrem Ergin, Orhun Abideleri. İstanbul, 2000, s. 27. 47.

Mustafa Aksoy. a.g.m. 555.

S. Gömeç. “Tonga Tigin Kimliği Üzerine” Tarih (Türk Dünyası Tarih ve Kültür Dergisi) Şubat.2001. s.59.

Kaşgarlı Mahmud. Divanü Lûgali'l- Türk. C.l. Ankara, 1992. s.396.

Yukarıdaki eser, s.413-414.

Yukarıdaki eser, C.III, s.157.

Yusuf Has Hâcib. Kutadgu Bilig I. Metin, (Hazr: R.R.Arat), Ankara. 1991 .s. 43.

V. Barthold. Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler (Yay. Haz: Kâzım Yaşar Koprman, İsmail Aka) Ankara, 1975, s. 116.

Kaşgarlı Malımud, a.g.e. C.I. s.41-42.

Yukarıdaki Eser, s.343. 381.

V. Barthold. a.g.e. s.l 17.

Kaşgarlı Mahmud, a.g.e. C.III, s. 417-418.

Abi Takio, Hsi Hui-ku K110 shih te yan-chiu (Batı Uygur Devleti'nin Tarihi Üzerine incelemeler), Urumçi, 1985. s.275-295.

A.M. Cüveynî, Tarih-i Cihangüşa (Çev: Mürsel Öztürk) Ankara. 1998, s. 102.

F. Köprülü, Türk Edebiyat Tarihi, İstanbul. 198 I, s. 47,

Abi Takio. a.g.e. s. 296.

Yukarıdaki Eser. Gösterilen yer.

Z.V. Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, İstanbul. 1981 s. 68.

Abdülkadir İnan, Tarihte ve Bugün. Şamanizm, Ankara. 1995 s. 2.

Emel Esin. "Tonga Alp-Er" Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi (Erzurum) 1985. S.13, s. 146.

Abdülkeyum Hoca, Dursun Eyüp. İsrafil Yusuf, Eski Uygur Yazma Yadigarlıklarından Seçmeler (Uygur Türkçe) Urumçi. 1984 s. 213-222.

R. Genç. Karahanlıların Devlet Teşkilatı, İstanbul. 1981 s.40.

Osman Turan. Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi. İstanbul. 1995. s.81

Ebûlgazi Bahadır Han, Şecere-i Terûkime, (Türklerin Soy Kütüğü) Hazr: Muharrem Ergin, s.81. Ayrıca bk: Söz konusu eserin, Abdusattar Naşiri tarafından yayına hazırlanan Uygurca Nüshası. Urumçi.2002, s.29-32.

Osman Turan. Selçuklular ve İslâmiyet, İstanbul, 1999. s.191.

Taryhy şahslar